

Heather N. Keaney, *‘Uthman ibn ‘Affan. Legend or Liability?*, Oneworld Academic, London 2021, ss. 176

Książka Heather N. Keaney, wydana w popularnej serii *Makers of the Muslim World*, prezentującej biografie istotnych dla islamu postaci politycznych i religijnych, sygnowanej przez Oneworld Academic, to w istocie pewne *résumé* dotychczasowych badań Autorki nad wizerunkiem ‘Usmana w arabskiej historiografii. Warto bowiem podkreślić, że prezentowana monografia to nie pierwsza praca Badaczki dotycząca zagadnień związanych z recepcją panowania syna Affana w kalifacie¹. Heather N. Keaney to uczennica R. Stephena Humphreysa², przez wiele lat związana z Kairem i tamtejszymi ośrodkami badawczymi. Obecnie piastuje ona stanowisko Associate Professor of History na Westmont College w Santa Barbara (Kalifornia).

Prezentowana monografia została podzielona na siedem rozdziałów, wraz z wybraną bibliografią i indeksem. W pierwszym z nich (*Context*) Autorka przedstawiła zestawienie problemów związanych z bazą źródłową dotyczącą ‘Usmana. Jej badania muzułmańskiego piśmiennictwa, zarówno szyickiego, jak i sannickiego, na przestrzeni od VII do XIV w. wykazały, że nasz odbiór postaci

¹ H.N. Keaney, *Medieval Islamic Historiography: Remembering Rebellion*, New York-Abingdon 2013, s. 1-20, gdzie Badaczka przedstawiła proces stopniowego wyciszania krytycznych relacji na temat kalifa jako przykładu władcy-tyrana na rzecz tych, które podkreślały jego rolę jako jednego z pierwszych towarzyszy Proroka. Oczywiście wśród głównych tez pracy jest ta, zgodnie z którą na zaistnienie podobnego zjawiska niebagatelny wpływ miał rozwijający się coraz mocniej, zwłaszcza od X w., konflikt pomiędzy zwolennikami sunnitów i szyitów.

² Badaczka związanego z takimi ośrodkami jak Princeton, Oxford, a także University of California, najbardziej znanego z tłumaczenia fragmentów At-Tabariego, z okresu dotyczącego właśnie panowania ‘Usmana (*The History of al-Tabari, vol. 15: The Crisis of the Early Caliphate*, Albany 1990), pracy historiograficznej na temat islamskiej literatury średniowiecznej (*Islamic History: A Framework for Inquiry*, Princeton 1991), a także biografii założyciela dynastii umajjadzkiej w tej samej serii Oneworld Academic (*Mu‘awiya ibn Abi Sufyan: The Savior of the Caliphate*, London 2006).

trzeciego kalifa to w istocie odbicie debat i polemik politycznych, jakie toczyły się we wspólnotach muzułmańskich na przestrzeni całego średniowiecza. Często prowadzących zresztą do niezdrowej z naszego punktu widzenia sytuacji, w której jakakolwiek krytyka decyzji związanej z wyborem ‘Usmana mogła spotkać się z oskarżeniem o sprzyjanie szyitom (oczywiście zasada ta działała często również po drugiej stronie wielkiego sporu w ramach islamu). Fragment ten, o charakterze wprowadzającym, zawiera cenne informacje ogólne na temat historiografii islamskiej, przede wszystkim w kontekście jej podziału na prace biograficzne lub genealogiczne, często w formie słowników i kompendiów, według Autorki mające charakter wręcz hagiograficzny. Drugim gatunkiem były kroniki uniwersalne, popularne *futuh*, mające na celu omówienie postępów w rozwoju państwa wczesnomuzułmańskiego. Rzecz w tym, że rozwój tych utworów przypada raczej na wieki VIII-IX, stąd konkluzja Historyczki: *the ‘Uthman that has shaped the Muslim world is as much a product of the eighth and ninth centuries as the seventh century*. W rozdziale tym Badaczka przedstawiła też pokrótce podstawowe informacje na temat rzeczywistości Mekki przedislamskiej i początków *ummy*, w jakich funkcjonował ‘Usman, pisząc m.in.: *‘Uthman lived in a tribal society experiencing rapid transformation in which a new religion and centralizing state catapulted the Arab into a regional superpower. ‘Uthman initially rode the crest of this wave, but was eventually overwhelmed by the tensions between the old order and the new*. Podkreślanie tego istotnego przełomu, zmiany, stanowi jedną z osi narracji książki, szczególnie w kontekście pytania, czy ‘Usman był odpowiednio przygotowany, aby poradzić sobie z podobnymi wyzwaniami.

W rozdziale drugim (*Companion*) zaprezentowane zostały okoliczności, w jakich trzeci kalif został jednym z pierwszych towarzyszy Proroka, a także jego znaczenie dla powstającej wspólnoty, przede wszystkim ze względu na pozycję zajmowaną wśród Kurajszytów. ‘Usman był jednym z najwcześniejszych stronników Muhammada, mimo że jego ród Banu Umajja stał w większości przeciwko muzułmanom w początkowym okresie wypełniania Posłannictwa. Syn zmarłego przedwcześnie Affana wspierał też *ummę* swoim ogromnym majątkiem. Był jednym z emigrantów do Etiopii, towarzyszył Muhammadowi w jego działaniach, szczególnie w kontekście dyplomatycznym. Co więcej, jako spokrewniony przez swoją matkę Arwę połączył się bezpośrednimi więzami rodzinnymi z Prorokiem, poślubiając dwie spośród jego córek – Rukajję oraz Umm Kulsum³.

³ Stąd jeden z jego tytułów – *zu al-nurajn* (właściciel dwóch światła) – O.A. Afsaruddin,

W rozdziale trzecim (*Consultation*) Autorka przedstawiła historię dojścia ‘Usmana do władzy, zagadnienia związane z decyzjami podejmowanymi przez *szurę* w kontekście ustalania następców Proroka i pierwsze decyzje polityczne samego kalifa. Rozdział czwarty (*Conquests*) poświęcony został działaniom militarnym i dyplomatycznym realizowanym przez młode państwo pod przywództwem syna Affana. Był to przecież okres kluczowy, gdy muzułmanie kontynuowali podboje w Afryce Północnej, Armenii i Persji, a także przeciwko cesarstwu bizantyńskiemu. Autorka zauważa jednocześnie, że zasługą ‘Usmana było nie tyle przeprowadzenie temu procesowi w jakikolwiek bezpośredni sposób, ale raczej pozwolenie na kontynuację działań, nie zaś przeszkadzanie regionalnym wodzom w realizacji ich kampanii. Omówiono tu również zagadnienia swoistego wykorzystania starych, plemiennych wzorców zarządzania wspólnotą w warunkach powstania nowej religii. Według Autorki muzułmanie funkcjonowali bowiem w tym okresie jako *a new super tribe to which Believers owed absolute loyalty the were no longer permitted to attack or raid tribes within the confederation*, co zapewniało jednocześnie legitymizację przywódcom, poczynając od Muhammada, na ‘Usmanie kończąc. Był to jednak miecz obosieczny, bowiem realizowanie kolejnych planów ekspansji wydawało się *necessary in order to preserve their hardwon position at the top of the new political hierarchy*. Jednocześnie Badaczka nie zapomina również o motywacjach religijnych, ale traktuje je raczej jako potwierdzenie wyżej przedstawionych prawidłowości, pisząc m.in. *muslims believed that the guidance and leadership provided by Muhammad and then by his Companions, based upon Muhammad’s example and the Qur’an, would bring God’s ideal just order from which all would benefit*. Warto tu też zauważyć, że postępowanie trzeciego z kalifów sprawiedliwych nie było oceniane we wspólnocie muzułmańskiej zbyt pozytywnie, zwłaszcza w kontekście dużego wsparcia udzielanego przez władcę członkom swojego rodu. Negatywną ocenę pod tym względem możemy na pewno uznać za obecną w literaturze wczesnoislamskiej. Później, w wiekach XIII i XIV w sunnickiej historiografii mamy do czynienia z rehabilitacją wizerunku tak ‘Usmana, jak i w ogóle Umajjadów⁴. Należy jednocześnie wziąć pod uwagę i te interpretacje, zgodnie z którymi ‘Usman w zakresie rozdawnictwa ziemi, łupów i tytułów był

⁴ *‘Uthmān ibn ‘Affān*, [w:] *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ed. J.L. Esposito, Oxford 2009, <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e1089> [dostęp: 10.10.2021 r.].

⁴ A.M. Hagler, *Sapping the Narrative. Ibn Kathir’s Account of the Shūrā of ‘Uthman in Kitab Al-Bidaya Wa-l-Nihaya*, „International Journal of Middle East Studies” 2015, t. 47, s. 303-321.

w pewien sposób kontynuatorem polityki ‘Umara, natomiast to, co wydawać się mogło niesłusznym faworyzowaniem rodu Umajja, było w istocie próbą stworzenia czegoś na kształt państwowej domeny, powstrzymania rozdawnictwa wszystkich dochodów pomiędzy członków poszczególnych plemion biorących udział w podbojach⁵. Trzeciemu kalifowi wypominano rzekome dążenia do kształtowania dynastii, m. in. poprzez zmianę tytułatury z *chalifat rasul Allah* na *chalifat Allah*, co równało się uznaniu, iż władza kalifa pochodzi bezpośrednio od Boga i nie może zależeć od decyzji *szury* lub całej *ummy*⁶. Nie można też zapominać o czynnikach społecznych, takich jak centralizacja zarządu prowincjami i wtrącanie się w ich sprawy przez urzędy funkcjonujące przy kalife, ciągły napływ ludności z Arabii do miast garnizonowych w Iraku czy Egipcie, co skutkowało m.in. zmniejszeniem dochodów ludności przebywającej w prowincjach w związku z realizacją kolejnych podbojów⁷. Warto jednocześnie dodać, że równoległe istnieje tendencja podkreślenia pozytywnych elementów panowania ‘Usmana, zarówno w kontekście charakterystyki jego działań jako przywódcy religijnego⁸, jak i politycznego oraz militarnego⁹. Rzecz w tym, że podobny sposób interpretacji postaci kalif jest raczej tożsamy z reprezentowaniem środowisk muzułmańskich, co zauważa również Autorka, m.in. zwracając uwagę na dość enigmatyczne traktowanie postaci syna Affana przez twórców kultury związanych z islamem, nie pozwalających sobie na zgłębianie historycznych niuansów, a raczej ograniczających się do wspomnianych już wyżej opisów niemalże hagiograficznych.

Rozdział piąty (*Crisis*) dotyczy przyczyn buntu przeciwko ‘Usmanowi, a jego uzupełnieniem jest rozdział szósty (*Consequences*), zamykający się omówieniem okoliczności śmierci kalifa. Podsumowanie znajduje się w siódmym

⁵ G. Levi Della Vida, R.G. Khoury, ‘*Uthmān b. ‘Affān*, [w:] *Encyclopaedia of Islam. Second Edition, Volume X*, ed. P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, Leiden 2000, s. 946–949. Inni interpretują jednak jego działania jako budowę potęgi jednego rodu, uznawanego za fundament nowego państwa, którego elity – tak czy inaczej – wywodziły się przecież spośród Kurajszytów; zob.: W. Madelung, *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge 1997, s. 81.

⁶ Ibidem, s. 80-81.

⁷ E.M. Donner, *Muhammad and the Believers. At the Origins of Islam*, Harvard 2010, s. 148-154.

⁸ T. Yamchangwad, A. Suetae, *Personality of Caliph Uthman Ibn Affan*, „Journal of Islamic Studies. Prince of Songkla University” 2016, t. 7, s. 59-73.

⁹ N. Rahmawati, *Sistem pemerintahan Islam di bawah kepemimpinan Kalifah Utsman bin Affan tahun 644-656*, „Artikel Ilmiah Mahasiswa” 2015, t. 1, s. 1-12.

rozdziale pt. *Contested Continuity*. Przyczyny rebelii to z pewnością jeden z najbardziej trudnych do interpretacji elementów historii trzeciego następcy Proroka, m.in. ze względu na zauważalną w historiografii próbę dostosowywania metod wyjaśnienia tych wydarzeń do aktualnej w danym okresie sytuacji politycznej. Szczegółowe badania tradycji z okresu abbasydzkiego wskazują, że ocena ‘Usmana nie była jednoznaczna¹⁰, wiele zależało bowiem od sytuacji osobistej i zaangażowania danego autora – al-Balazuri na przykład, który był związany z dworem kalifów al-Mutawakkila i al-Musta‘ina, odnosząc się do sprawy ‘Usmana, próbował przekonać czytelników, że nie było tu prostego rozwiązania – z jednej strony należało wykazywać się posłuszeństwem wobec władcy, z drugiej kalif powinien słuchać swoich doradców i powstrzymać się przed czynami, które można byłoby uznać za niesprawiedliwe¹¹. At-Tabari z kolei, zdystansowany od dworu, mógł pozwolić sobie na bardziej radykalne stanowisko, legitymizując możliwość użycia przemocy w obronie sprawiedliwości, nawet w stosunku do kalifa¹². W kontekście faktograficznym względem rebelii przeciwko ‘Usmanowi warto pamiętać, że oprócz otwarcie występujących przeciwko kalifowi oddziałów egipskich, również część ówczesnych

¹⁰ Ocena ‘Usmana obecnie nie jest tym bardziej jednoznaczna. Warto w tym kontekście zapoznać się ze szczegółową analizą przyczyn konfliktu przedstawioną w pracy reprezentującej muzułmańskich punkt widzenia na dzieje życia ‘Usmana (zob.: A.M. As-Sallabi, *The Biography of ‘Uthmān Ibn ‘Affān. Dhun-Noorayn*, transl. N. Khattab, Darussalam 2007, s. 433-488). W związku z tym, że jest to książka napisana z perspektywy religijnej, można tym bardziej zauważyć, jaką trudność sprawia ocena rządów tego kalifa sprawiedliwego środowiskom islamskim.

¹¹ Ten element wyważonej oceny poszczególnych władców przez historyków i myślicieli politycznych doby Abbasydów będzie dotyczył także m. in. takich postaci, jak np. Jazyd ibn Mu‘awija, który w znacznie szerszym zakresie niż ‘Usman stał się antywzorem kalifa. Mimo to w myśli politycznej kalifatu rzadko wyrażano *explicite* poparcie dla rebelii przeciwko takiemu władcy, choćby nie sprawował władzy sprawiedliwie, co nie znaczy, że nie zauważano jego wad lub podejmowano się obrony danego, źle postępującego kalifa; zob. np.: H.H. Liew, *Piety, Knowledge, and Rulership in Medieval Islam: Ibn al-Jawzi’s Ameliorative Politics*, PhD Thesis, The Harvard University, Cambridge (MA) 2018, s. 196-232.

¹² Z analizą historiografii z okresu wczesnych Abbasydów w kontekście postaci ‘Usmana można zapoznać się w: H.N. Keaney, *Confronting the Caliph: ‘Uthmān b. ‘Affān in three, Abbasid Chronicles*, „Studia Islamica (Nouvelle édition/New series)” 2011, t. 1, s. 37-65. Jak napisał Tayeb El-Hibri, panowanie ‘Usmana historycy wykorzystywali, aby odpowiedzieć na pytanie *whether it is legitimate to use force to déposé a reigning monarch, and how this political upheaval can bring a social and religious shakeup in the life and fate of the community* (T. El-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography: Hārūn al-Rashīd and the Narratives of the, Abbāsīd Caliphate*, Cambridge 1999, s. 84).

mieszkańców Medyny zajęła bardzo niejednoznaczne stanowisko (Ali oraz A'isha chociażby), niektórzy zaś poparli po prostu buntowników¹³. Należy przypomnieć i tę interpretację, zgodnie z którą śmierć 'Usmana była na rękę Mu'awiji, który nie przedsięwziął odpowiednich środków, by pomóc trzeciemu kalifowi sprawiedliwemu stłumić bunt, który ostatecznie skończył się śmiercią Ibn Affana. Dzięki temu syn Abu Sufjana uzyskał wyraźny pretekst do usamodzielnienia się od Mekki i Medyny, a następnie przejęcia władzy nad całym kalifatem¹⁴. W kontekście śmierci 'Usmana Autorka egzaminuje różnorodne wersje, wśród których szczególnie zainteresowanie budzi z pewnością kwestia udziału Abdullaaha ibn Saba, dość enigmatycznej postaci nawróconego na islam Żyda, którego ewentualna rola w spisku na życie kalifa budziła wielokrotnie kontrowersje wśród badaczy zagadnienia¹⁵.

Pomimo pewnego założenia stojącego przed serią wydawniczą *Makers of the Muslim World*, mającą na celu podsumowanie dotychczasowych badań nad daną postacią w skrótovej formie (i przedstawienia raczej ustaleń będących przedmiotem ogólnego konsensusu naukowego, a nie otwieraniem nowych pól do dyskusji), Heather N. Keaney stawia w swojej książce dość istotne pytania o kondycję ówczesnej społeczności islamskiej, słusznie wskazując na niedługi okres czasu od powstania islamu do pierwszego otwartego buntu przeciwko przywódcy całej *ummy*, zakończonego śmiercią kalifa, zastanawiając się między innymi nad napięciem występującym pomiędzy założeniami nowej religii a tradycyjnymi relacjami plemiennymi i rodowymi. Nie brakuje również uwag dotyczących trudności interpretacyjnych okoliczności śmierci 'Usmana, związanych nie tylko z późnym pochodzeniem głównych relacji źródłowych, ale też tendencją arabskich historyków z IX w. do zachowania większej liczby, często sprzecznych ze sobą wersji ostatnich dni kalifa. Doprowadziło to do sytuacji w której, jak podkreśla Historyczka: *in addition to the very limited numer of sources from the first two centuries of Islam and the a mountain of material from the thirdh, the chronocles and biographical collections do not present a single,*

¹³ Okoliczności obłężenia 'Usmana w jego siedzibie w Medynie zob. D. Madeyska, *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny od starożytności do końca epoki Umajjadów (750)*, Warszawa 1999, s. 147; W. Madelung, op. cit., s. 123-131.

¹⁴ S.K. Abd Al-Janabi, A.J.J. al-Hilali, *The Historical Starting Points for the Statehood of Umayyad Caliphate*, „Opción. Revista de Ciencias Humanas y Sociales” 2019, t. 23, s. 1134.

¹⁵ Według tradycyjnje muzułmańskiej historiografii był to jeden z pierwszych herezjarchów wczesnego islamu. Oprócz żydowskiego pochodzenia wypominano mu też inne „przywary”, takie jak czarna matka czy późne przejście na islam. Zob. więcej: S.W. Anthony, *The Caliph and the Heretic. Ibn Saba' and the Origins of Shi'ism*, Leiden-Boston 2012.

smooth narrative of events, but rather keep accounts as islated reports (akh-bar) that frequently contradict each other. Niemniej istotne wydają się być wątki mające na celu przedstawienie cech charakterologicznych ‘Usmana – według Autorki nie można uznać go za osobę charyzmatyczną, zdolną przyciągać do siebie zwolenników. Nie był wyposażony w takie zdolności przywódcze, które pozwoliłyby mu sprostać wymaganiom środowiska, w jakim działał i zapłacił za to najwyższą cenę. W kontekście wyboru podczas *szury* Heather N. Keaney skupiła się na odpowiedzi na pytanie, na ile wybór ‘Usmana był po prostu najbardziej kompromisowym rozwiązaniem. I czy tego typu wyjście z trudnej sytuacji zawsze jest najlepszym? Pamiętajmy, że sama idea *szury* wywołuje liczne kontrowersje wśród badaczy. Od czasu ‘Usmana rozpoczyna się bowiem starcie tak propagandowe, jak i czasem fizyczne (np. podczas drugiej *fitny*) pomiędzy zwolennikami tradycyjnie istotnych rodów arabskich, które przejęły władzę nad państwem islamskim, nie potrzebując do tego odwoływania się do legitymizacji z pomocą *szury* a ludźmi, którzy uzyskali pozycję dopiero po zwycięstwie nowej religii, odwołujących się właśnie do tradycji, szczególnie rad plemiennych, licząc na to, że w ramach takich instytucji będą mogli uzyskać więcej wpływów. W kontekście tych konfliktów występowała też postać ‘Usmana i historia jego wyboru na kalifa.

Reasumując, książka autorstwa Heather N. Keaney spełnia dwie istotne role, będąc doskonałym wprowadzeniem w temat dla osób w ogóle niezaznajomionych z postacią trzeciego kalifa, a jednocześnie zawierając wiele interesujących przemyśleń dla historyków nie od dzisiaj zajmujących się historią wczesnego islamu. Czyni przy tym wiele aluzji i porównań do współczesnych debat społeczno-religijnych w łonie społeczności muzułmańskich, co pozwala na lepsze zrozumienie roli tradycji historycznych w tychże. Publikacja Autorki to tylko jeden z przykładów tego typu podsumowujących dotychczasowe badania książek serii Oneworld Academic¹⁶, biorąc zaś pod uwagę brak podobnych opracowań na polskim rynku myślę, że warto wziąć pod uwagę zainteresowanie któregoś z wydawnictw tłumaczeniem niektórych z nich.

¹⁶ Chociażby publikacje tak uznanych badaczy jak Chase F. Robinson (*‘Abd al-Malik*, London 2005), Maribel Fierro (*‘Abd al-Mu‘min. Mahdism and Caliphate in the Islamic West*, London 2021; *‘Abd al-Rahman III. The First Cordoban Caliph*, London 2005), R. Stephen Humphreys (*Mu‘awiya ibn Abi Sufyan: The Savior of the Caliphate*, London 2006) czy Michael Cooperson (*Al Ma‘mun*, London 2005).

Bibliografia

Abd Al-Janabi S.K., al-Hilali A.J.J., *The Historical Starting Points for the Statehood of Umayyad Caliphate*, „Opción. Revista de Ciencias Humanas y Sociales” 2019, t. 23.

Afsaruddin O.A., 'Uthmān ibn 'Affān, [w:] *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ed. J.L. Esposito, Oxford 2009, <http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t236/e1089> [dostęp: 10.10.2021 r.]

Anthony S.W., *The Caliph and the Heretic. Ibn Saba' and the Origins of Shī'ism*, Leiden-Boston 2012.

As-Sallabi A.M., *The Biography of 'Uthmān Ibn 'Affān. Dhun-Noorayn*, transl. N. Khattab, Darussalam 2007.

Cooperson M., *Al Ma'mun*, London 2005.

Donner F.M., *Muhammad and the Believers. At the Origins of Islam*, Harvard 2010.

El-Hibri T., *Reinterpreting Islamic Historiography: Hārūn al-Rashīd and the Narratives of the ,Abbāsīd Caliphate*, Cambridge 1999.

Fierro M., *'Abd al-Mu'min. Mahdism and Caliphate in the Islamic West*, London 2021.

Fierro M., *'Abd al-Rahman III. The First Cordoban Caliph*, London 2005.

Hagler A.M., *Sapping the Narrative. Ibn Kathir's Account of the Shūrā of 'Uthman in Kitab Al-Bidaya Wa-l-Nihaya*, „International Journal of Middle East Studies” 2015, t. 47.

Humphreys R.St. *Mu'awiya ibn Abi Sufyan: The Savior of the Caliphate*, London 2006.

Humphreys R.St., *Islamic History: A Framework for Inquiry*, Princeton 1991.

Humphreys R.St., *Mu'awiya ibn Abi Sufyan: The Savior of the Caliphate*, London 2006.

Keaney H.N., *Confronting the Caliph: ,Uthmān b. ,Affān in three ,Abbasid Chronicles*, „Studia Islamica (Nouvelle édition/New series)” 2011, t. 1.

Keaney H.N., *Medieval Islamic Historiography: Remembering Rebellion*, New York-Abingdon 2013.

Levi Della Vida G., Khoury R.G., 'Uthmān b. 'Affān, [w:] *Encyclopaedia of Islam. Second Edition, Volume X*, ed. P.J. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. Van Donzel, W.P. Heinrichs, Leiden 2000.

Liew H.H., *Piety, Knowledge, and Rulership in Medieval Islam: Ibn al-Jawzi's Ameliorative Politics*, PhD Thesis, The Harvard University, Cambridge (MA) 2018.

Madelung W., *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*, Cambridge 1997.

Madeyska D., *Historia świata arabskiego. Okres klasyczny od starożytności do końca epoki Umajjadów (750)*, Warszawa 1999.

Rahmawati N., *Sistem pemerintahan Islam di bawah kepemimpinan Kalifah Utsman bin Affan tahun 644-656*, „Artikel Ilmiah Mahasiswa” 2015, t. 1.

Robinson Ch.F., *Abd al-Malik*, London 2005.

The History of al-Tabari, vol. 15: The Crisis of the Early Caliphate, transl. R.S. Humphreys, Albany 1990.

Yamchangwad T., A. Suetae, *Personality of Caliph Uthman Ibn Affan*, „Journal of Islamic Studies. Prince of Songkla University” 2016, t. 7.

Błażej Cecota

<https://orcid.org/0000-0002-4746-0325>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego

Filia w Piotrkowie Trybunalskim

e-mail: blazej.cecota@ujk.edu.pl